

ЗА МЯСТОТО НА ЕДНА ПОБЪЛГАРЕНА ТВОРБА

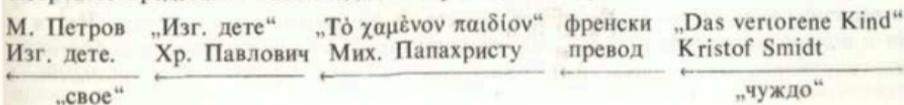
(„Изгубеното дете“ в творчеството на Матей Преображенски)

РУМЯНА НИКОЛОВА

Литературата на Възраждането заема средишно място по отношение на формирането на нов тип естетическо съзнание и у авторите, и у читателите. Особено интересна е ролята на побългарените творби в културния живот на българите от 40-те години до края на XIX в. като своеобразен регулатор на съотношението национална самобитност — общоевропейски тенденции.

През 1844 г. се появяват две адаптации¹ на една от първите печатани драми на български език — „*Völsarjii*“ от Х. К. Х фон Траучен — на Анастас Стоянович Кипиловски и на Захари Симеонов Котлянец и повестта „*Изгубеное дѣте*“ от Кристоф Шмид, побългарена от Христати Павлович². През 1870 г. отец Матей Петров — Преображенски „преписва и поправя“ двете произведения и ги издава в едно книжно тяло под заглавието „*Повѣсти на изгубеното дѣте и Völsarjia, военачалникъ-тъ на Iustiniana великаго*“.

Срещаме се с едно изключително интересно явление. Близко четвърт век след първите преводачески опити у нас един писател ги „преписва и поправя“. Необходимо ли било това, когато общата преводаческа тенденция върви към приближаване до оригинала, към осъзнаване на авторските права. Но нека сменим гледната точка и вместо въпросите — как и какво е казал или е искал да каже писателят, да се опитаме да отговорим защо го е казал и как читателят го чете, как се опитва да го разбере и дешифрира. Защото да се усвои един прочит, значи да се усвоят кодиращите символи на общността, представена в прочетеното произведение, а писателят е този, който създава и изгражда своя читател³. Човек интуитивно възприема чуждата за него култура само и единствено през призмата на своята собствена — едно произведение може да се разчете дотолкова, доколкото е познат изображението в него свят и в този смисъл то притежава само определена степен на познатост. Ако литературните взаимоотношения между „*Das verlorene Kind*“ на Кристоф Шмид и „*Изгубено-то дѣте*“ на Матей Петров се представят като модел на връзки, се получава следната структура:

Както се вижда от схемата, текстът на „*Das verlorene Kind*“ преминава дълъг път⁴. Тук в единия полюс се оформя продукт на националната ни литература, защото чрез

¹ Под „адаптация“ имам предвид „адаптация на равнището на превода“ (вж. Б. Н и ч е в. Основни на сравнителното литературознание. С., 1986, с. 96).

² Н. А н д р е в а. Годяшник на ВИТИЗ „Кр. Сарафов“, т. 13, 1973.

³ Е с о, У. Postille a „Il nome deu a Rosa“. — In: Il nome della rosa. Milano, Bompiani. XXIV edizione, 1988, p. 522.

⁴ А. Л е к с и е в а. Преводната проза от гръцки през Възраждането. С., 1987, с. 178.

самата адаптация е осъществено движението като смяна на вариантите. — превръщането на чуждото в свое. В другия полюс фигурира оригиналът на Кристоф Шмид. Въпросът за степените и формите на усвояване на чуждите художествени стойности е свързан с процеса на пренасянето, прекодирането и пренареждането им от оригиналното произведение и приемането им в български му вариант. Преводът на Христиаки Павлович се придържа близо до гръцкия текст, поради което в него се забелязва тромавост и понякога неестественост на изказа⁵. Матей Преображенски се насочва към „поправяне“ на стила и архаичния език на Повловичовата адаптация⁶. Той свободно борави със сюжета и композицията, като ги адаптира съобразно своите цели и нуждите на читателската си аудитория. В неговата адаптация художествената композиция се явява свързващо звено между текста на произведението и контекста на неговата рецепция. Отчитането на тази особеност е необходимо за адекватното възприемане на творбата.

Ов другата адаптация, тази на драмата „Велисарий“, „поправките“ на Матей Петров са още по-радикални. Целта му е да информира, да разкаже, при което стига до съзнателно нарушаване на драматургичната форма — като редува повествование с драматичен диалог, той трансформира драмата в повест. Трансформацията не е случайна, както не е случайно издаването на двете творби в едно книжно тяло и привеждането им в един жанр, под едно заглавие — „Повести на изгубеното дете и Велизарий, военачалникът на Юстиниан Велики“. Те са обединени от една обща цел, служат за илюстрация на високата нравствена идея на отец Матей. Отношението му към чуждия текст е същото, каквото е отношението му към текста на „Притчи Варлаамови“. За неговата душевна и творческа нагласа, оформена от естетическите канони на старата българска литература, всеки текст е своеобразна притча, която той се чувствава задължен да изтъкува на своите читатели. В „Изгубеното дете“, „Притчи Варлаамови“, „Приказки или нравоучителни примери“ и други тълкуването, коментарът е представен под формата на стихотворение. Във „Велисарий...“ то е дадено като „Поучение“, а не са малко и примерите на обяснение, дадено под линия или в скоби: „... Теодора, която предъ няколко време, бѣше изгубила мжжъ-тъ си*“, пояснено под линия „*Оумрълъ бѣше в цвѣтъ-тъ на възрѣтъ-та си.“⁷

Всъщност коя е тази идея, която дава право на Матей Петров да обедини и да променя двете произведения? Преди всичко нека не забравяме, че Матей Преображенски е духовно лице. „Всѣкій свѣдѣнникъ е длъженъ, добръ да внимава над предаденото нему, отъ Христа Спасителя, духовно стадо: щото еднѣ овца ако сѣ изгуби, отъ него ще сѣ иска. А изгубваніето е това: ако ги не поучава и да ги наставлява, и да ги възбранява отъ всѣкъ небогоугоднѣ и незаконнѣ работѣ.“⁸ Това са думи от предисловието на книгата му „Молебны канони...“. В тях откриваме не само преките задължения на служителя на църквата, но и една осъзната морална отговорност за това, което върши, защото отец Матей не е просто духовник като църковен сан, не само като ерудация и начетеност, а най-вече като изискване за висока обществена нравственост, която хармонично да прелива в личностна етика. Личният пример, цялата му енциклопедична дейност, не само литературната, е подчинена на тази идея. Че тя е основна и водеща във всички негови литературни опити, свидетелствува и акростихът на стихотворението от „Приказки и нравоучителни примѣри“ — „Нравствеността вика!“

⁵ Пак там, с. 179.

⁶ Вж. сравнението у: Н. Андреева. Годишник на ВИТИЗ „Кр. Сарафов“, 1963, т. 7, с. 186.

⁷ Повести на изгубено-то дѣте и Велисарія, военачалникъ-тъ на Юстиніана Великаго. Преписаль и поправиль Маттей Петровъ Монахъ Свѣтопреображенскій. Русчюкъ, 1870, с. 3.

⁸ Молебны канони ко свѣтому славному мученику Минѣ... Съставиль М. Петровъ. Русчюкъ, 1867, с. 1.

⁸ Цит. по: Ил. Пехливанов. Преображения Матееви. С., 1981, с. 222.

Създаването на всеки литературен текст е свързано с определена нравствена мотивация, която изпълнява същевременно и социокултурни функции. В „Изгубеното дете“ според нас Матей Петров цели две главни неща:

Първо — нравствено изграждане на личността на читателя. Повестта-притча със съдържанието си дава повод за размисли на читателя или слушателя, като се предполага, че той ще си вземе поука — писателят разчита на нравствения катарзис на своята аудитория. Каква вяра в силата на словото наистина!

Второ — насочване и формиране на естетическото съзнание на читателя от фолклорно-религиозно към художествено-индивидуално.

Свидетелство, че тогавашния читател се е интересувал от повестите, е дългият списък на „родолюбивите спомагатели“⁹ от Търново, Елена, Капиновския, Дрянновския, Троянския и още други манастири и селища. Повечето от спомагателите са духовни лица. Едва ли е случайно — „Книжовникът се насочва към (. . .) потенциалните читатели на творбата.“¹⁰

Тук се сблъскваме с проблема за социодинамиката на моралните ценности, за тяхното култивиране в съзнанието и поведението на всяка отделна личност. В себе си отец Матей носи Христовото учение не като идеология, а като откровение, като най-висша мяра за човеколюбие и добродетелност. Композиционното обединение на двете творби е подчинено на това негово разбиране и намира изява в мотото, с което започва книгата. Мотото всъщност е съвсем традиционно — от Библията, но е въведено от Матей Преображенски и не фигурира нито в немския, нито в гръцкия вариант. Чрез мотото съдържанието на повестта „Изгубеното дете“ се извежда от плоскостта на буквалното възприемане и читателската рецепция се насочва към алегоричното, към подтекста, към познатия вече механизъм на „Казвам ти дъще — сецай се снахо.“ Внушението, че търпението като християнска добродетел ще доведе народа до така желаното избавление от мъките и робството, е умело прокарано от мотото през съдържанието на повестта до финалът-стихотворение.

За мото са използвани Псалом 54, ст. 23, Пс. 36 ст. 19, 28, 39 и Пс. 36 ст. 5 и 7, като е проявена интересна избиращелност: „Повинис Господеви, и умоли его, и прч.“ (Д. пс. 37 ст. 7) Стих седми не е довършен и гласи: „Облегни се на господи и чакай него, и не се раздразий поради тогова човека, който успява в пътя си като извършва злоумишления.“ В мотото, което въвежда, което служи за ключ при тълкуване на съдържанието, е пропуснат един от вариантите на „търпението“. Това говори за съзнателен подбор, а не просто механично подчинение на традицията.

Стихотворението в края на повестта „Изгубеното дете“ е многоважен елемент от композицията на „поправеното“ произведение и изцяло подчинено на идейния замисъл на писателя. Разгледано в съдържателен план, то представлява своеобразно тълкуване на повестта, в което е дадена авторската оценка за сюжетните събития. Стихотворението е написано в т. нар. римувана дисметрия¹¹, която най-общо се характеризира с интонационно-синтактична завършеност и съседна рима. Състои се от 32 стиха, различни по броя на сричките: IX ср.-един, X ср. — шест, XI ср. — пет, X — ср. — девет, XIII ср. — пет, XIV ср. — четири, XV ср. — един и XVII ср. — един.

Съчетаването на два различни стилови и стихопораждащи похвата — на синтактическия паралелизъм на високата църковно-славянска реторическа мерена реч и съседното римуване на фолклорните размери, и на стилистично равнище, подкрепя идеята за търпимостта като начин за нравствено извисяване и усъвършенствуване, а духовната свобода като предпоставка за национална и социална свобода:

Ако въ премного неволи и да пострада,

Обаче най-послъ получи от-рада.

⁹ М. Петров. Повести на. . . Русчюкь, 1870, с. 71.

¹⁰ Д. Лехов. Писател—творба—възприемател през Българското възраждане. С., 1988, с. 72.

¹¹ А. Билибин. Остановления рифмованого дисметрического стиха. Изв. АН СССР, СЛЯЖ, 1985, № 2, с. 158. Цит. по: Ел-2/88 г.

Защото благонадежно търпеше,
И без-престанно Богу благодареше.
И, Богъ нарочно тъй чудесно направи,
За да Му са имЖ-то всегда слави.¹²

Чрез стихотворението Матей Петров прави опит да извиси всекидневното, да го изведе от рамките на бита и посредством формите на литературата да се стигне до разграничаване на бит и битие. Акростихът „Тия стихове изговяря Маттеи Петров“ недвусмислено показва желанието на писателя стихотворението да се схваща не просто като коментар, а като художествен текст. Литературното произведение предоставя на читателя специфични социокултурни параметри на интерпретация. Моралният патос не е така директен, засилва се ролята на универсалния символ, Бога, отразяват се актуалните за дадения момент духовни потребности.

Отец Матей Преображенски не е само „морализатор“, духовен наставник на своите читатели и слушатели. Той не страни от възжеленията и вълненията на времето и хората, сред които живее. Няма да изброявам пренебрежителните или снизходителните оценки за това, което пише и преписва, и онова някак унизително, но не особено конкретизирано понятие „масов читателски вкус“,¹³ с което се свързват творбите му. Не че са непризнати шедьоври — не са. Но не са и толкова елементарни нито в замисъла си, нито в битиването си като литература. Колкото и да осъждаме (най-вече поради неразбиране) факта за съобразяването с читателския вкус, то (съобразяването) всъщност изразява подчинението на писателя на законите на комуникацията, които в същото време са и културни закони. Вътре в самата комуникация се разграничават две нива, два типа — културнонатоварена комуникация и информация, т. е. кодове с културна символика и кодове с чисто информативен характер. За да не остане чуждата творба неразбираема информация, се налага нейното адаптиране. „Изгубеното дете“ от Матей Петров е твърде показателен пример за това, как се използва двойствеността на литературното съобщение, за да се пренатовари с нов конвенционален смисъл. Авторът на оригинала, Кристоф Шмид, е представител на сантиментализма и на късното немско Просвещение в литературата. Името му често се свързва с произведенията на „народната литература“. Прозвището му „народен“ е „подвеждащо и несъстоятелно“¹⁴. Подобна оценка — не-народен — на Матей Преображенски не може да бъде дадена; на литературните му творби — също. Той „преписва и поправя“ „Изгубеното дете“ и разпространява повестта на новобългарски език. Дори сам по себе си този факт е вече ново културно явление и самото възприемане на произведението на собствена, българска почва има характер на сътворчество. Това сътворчество идва не само от превода, но и от обработката, от прилагането на преведения текст в новите, в домашните условия. Не можем да твърдим обаче, че „Изгубеното дете“ (М. Петров) е начало на това културно явление, а само че се включва и функционира в рамките му. Сам книгоразпространител, Матей Петров е бил винаги сред читателите и слушателите си, насочвал е вкуса и интересите им¹⁵ и се е съобразявал с тях.

Една от проявите на неговия творчески усет е използването на естетическата инерция на масовата читателска аудитория. Като намира мисловна опора в предходната традиция, отец Матей отчита подготвеността на читателя да приема и осмисля определени символи и се опитва да открий новото на фона на познатото, да приучи читателя да възприема и новото, непознатото като ценностно, като значимо. „Голъмъ примъръ ны дава тъй исторія! като размыслимъ най-първо Гилимеровото състояние, който бѣше царь; а най-послѣ послѣднѣй селачъ! та, заради това, никой да не казва какъ

¹² М. Петров. Повѣсти на... Русчукъ, 1870, с. 34.

¹³ Аз го разбирам като предпочитание на мнозинството от народа, чийто тип художествено съзнание е фолклорно-религиозен слабо или не, повлиян от формиращия се художествен индивидуален тип съзнание на новата литература. В този смисъл използвам понятието „масов читателски вкус“.

¹⁴ Д. Вичев. Някои уточнения за Кр. Шмид и неговата рецепция в епохата на Българското възрождане. — Лит. история, 1983, кн. 11.

¹⁵ Д. Лекоев. Писател—творба—възприемател... С., 1988, с. 91.

съм; но, какъ ще да бждж: защото на тойзи свѣтъ всичко е непостоянно.¹⁶ Към читателя с фолклорно-религиозно съзнание и елементарна литературна култура Матей Петров подхожда внимателно, за да не все смут в душевния му свят, защото той (читателят) се чувства неуверен, не може (пък и не всякога иска) да скъса със старото и да приеме още неоформилото се ново. В този смисъл, адаптирането на чуждите произведения може да се сметне като реверанс към масовия читателски вкус, с цел да се установи постепенен „безболезнен“ преход към художествения тип съзнание. В този втори аспект на разглеждане на „поправеното“ произведение опозицията „свое-чуждо“ се появява в своята модификация „познато—непознато“. Превръщането на „непознатото“ в „познато“ се извършва в рамките на обща знакова естетическа система — тази на личното творчество независимо от съдържанието. Писателите на църковно-религиозна литература по принцип служат на един авторитет, който по начало поема истинските авторски функции на словото, и това дава право на отец Матей да „поправя“ и преправя повестта, без да се съобразява с авторския статут.

В друго свое произведение „Притчи Варлаамови с други още прибавления от пролога. . . Събрал и на просто български привел М. Петров. . .“¹⁷ писателят превежда от старобългарски или църковнославянски религиозно произведение, което се осъществява в друга знакова система. Става дума не само за превеждане на новобългарски език, а и за привеждане на едно произведение от една знакова система в друга, за известна десакрализация, принижаване на оригинала, при което преводът е натоварен с нови, различни аксиологически акценти. От трите най-главни компонента на притчата — иносказателност, своеобразна поетика и дидактичност — преднамерено е наблегнато върху момента на възпитаване. Така оригиналът и преводното съчинение се оказват в различни знакови системи и са семиотично чужди. Разликата е усетена и отразена — „преписал и поправил“ е твърде различно от „на просто български привел“. Прибавеното от писателя добросъвестно е посочено под линия: „Съставенъ отъ преводителж.“¹⁸ Така и чрез графичното оформление на отделната страница се възпитават у читателя нови навици за четене, ново отношение към текста.

Днес ние отнасяме произведенията на Матей Петров към просветителството, но по своя характер те са твърде различни от безстрастното и наивно описание на повечето „даскалски творби“. За разлика от съвременниците му, ние ги приемаме като завършено явление в други съставки, в друга ценността йерархия и това ни задължава да потърсим максимално адекватния им прочит.

¹⁶ М. Петров. Повѣсти на. . . Русчюкъ, 1870, с. 68.

¹⁷ Притчи Варлаамови съ други иоще прибавленія отъ пролога и отъ други книги. Събралъ и на просто Български привелъ М. Петров монахъ свято-преображенскій. Русчюкъ, 1868.

¹⁸ М. Петров. Притчи Варлаамови. . . , с. 43.